

ІСТОРІЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕІВ ПРИ ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

О. КОМОВА

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6689-5140>

Київський національний лінгвістичний університет

У статті досліджуються основні тенденції розвитку музейної справи при закладах вищої освіти України. Визначено: незважаючи на те, що окремі документально підтверджені колекції були сформовані у Києво-Могилянській академії та Львівському університеті часів Речі Посполитої, найбільший розквіт музеїв і збірок вищої школи відбувся у XIX ст., причому на всіх українських територіях. Нормативно-правові документи як Російської, так і Австрійської імперії, зобов'язували створення допоміжних підрозділів необхідного знаряддя для забезпечення потреб студентів і викладачів. Цим і пояснюється «золотий вік» музеїв ЗВО, який був перерваний у 1914 р. Спираючись на аналіз існуючих досліджень, підкреслюється, що найбільшою мірою трансформації торкнулися музеїв історії, оскільки останні перестали бути інструментом ідеологічно-патріотичного виховання. Характерними рисами цього періоду є створення меморіальних музеїв, зростання кількості історичних, мистецтвознавчих та галузевих «храмів муз». Натомість відбулося скорочення кількості природничих музеїв та персоналу. Значну увагу приділено сучасному статусу університетських музеїв, їхньому місцю у структурі університетів та внеску у формування Музейного фонду України. Проаналізовано досвід університету із запровадження навчальних курсів у галузі музеєзнавства й охорони пам'яток історії та культури. Викладено історію введення в середині 1940-х рр. музеєзнавства до переліку університетських дисциплін і організацію нового для України напрямку підготовки фахівців для музейної галузі від 1953 р. Зроблено висновок про необхідність застосування сучасних технологій в організації збереження, обліку, інтерпритації та використання музейних колекцій.

Ключові слова: музей, колекція, університет, музеєзнавство, сукупний музейний фонд держави.

The article research the main tendencies of the development of museums of higher educational establishments in Ukraine. Determined that the despite the fact some documented collections were formed in the Kyiv-Mohyla Academy and the University of Lviv (period of the Polish-Lithuanian Commonwealth), the greatest flowering of university museums and collections took place on all Ukrainian territories in XIXth century. Legal documents in the Russian and Austrian empires obliged to create such support units as a necessary instrument to satisfy the students and teachers needs. This fact explains the «golden age» of university museums high school, which was interrupted in 1914. Based on the analysis of the existing research emphasized that the museums of history were the most affected by the transformation, because ceased to be an instrument of ideological and patriotic upbringing. The features of this period are the creation of memorial museums devoted to figures, which could not be presented through existing stamps in the Soviet period, the growth of the number of historical, art and branch “temples of muses”. Instead, there was a decrease of the number and staff of natural museums. It coincides with the European tendencies of the university museums development. In addition, we analysed the experience of the Universitys in the introduction of educational courses on Museology and Protection of historical and cultural heritage. The article reviews the history of implementation the Museology in the list of University's disciplines the mid-1940s and organizing a new for Ukraine educational program for the training of museum staff in 1953. The author concludes that the need to use modern technology in the organization of storage, registration, interpretation and use of museum collections. As it seems, it is time to introduce reforms in teaching of museum studies.

Key words: museum, collection, university, museology, Total Museum Fund of the State.

У європейських країнах сфера культури вважається не тільки соціокультурною складовою в житті суспільства, але є важливим чинником соціально-економічного розвитку, розглядається як один із чинників формування конкурентоспроможності країни в сучасному глобалізованому світі. Культуру вважають складовою у розв'язанні економічних, політичних і соціальних проблем. Музеї – багатофункціональні заклади соціальної інформації, призначені для збереження культурно-історичних і природничо-наукових цінностей, накопичення та поширення знань

через вивчення і демонстрацію унікальних пам'яток матеріальної культури. Міжнародна рада музеїв (ICOM), Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS), Панєвропейська федерація культурної спадщини (Europa Nostra) координують зусилля країн з проблем використання музеїв, пам'яток історії та культури в туризмі в Європі та світі в цілому, що сприяє соціокультурному та економічному розвитку країн і регіонів, розвиває міжкультурний діалог. Моральний кодекс музеїв ICOM стверджує, що чільне призначення музейних закладів – надавати послуги суспільству.

Зарубіжні музеї ведуть пошук свого місця в багатоманітному культурному просторі. Музеї перетворюються на важливі осередки освіти і навчання, оскільки саме вони забезпечують доступ до національної культурної та природної спадщини людям різного фаху та віку. Вагомість цієї ролі базується на спроможності музеїв надавати громадськості інтерактивну, предметну та ідейну платформи для глибшого пізнання своєї етнічної ідентичності, нації та всього світу. У Міжнародний день музеїв ICOM анонсувало 2008 р. під гаслом «Музеї як чинник соціальних змін та розвитку» («Museums as Agents of Social Change and Development»). У музейній сфері розвинених країн активно проводяться музеологічні дослідження задля визначення чільних напрямів музейної справи в сучасному середовищі, акцентування вагомості інтерактивності як засобу розвитку музейного закладу, окреслення різних шляхів взаємодії музеїв, зокрема створення мережі, що охоплює музеї різних рівнів і типів: національні, регіональні, місцеві¹.

Поступово у системі цінностей європейського суспільства укорінилася уява про музей як про особливий соціокультурний багатофункціональний заклад, який цілеспрямовано накопичує, зберігає, досліджує, тлумачить, експонує і пропагує матеріальні й нематеріальні свідчення про людину, її культуру, історію та довкілля з метою освіти, розвитку науки, навчання, а також відпочинку і, навіть, розваги та є необхідним атрибутом сучасної суверенної держави, що позначає її певний імідж. Лувр, Ермітаж, Британський музей – назви цих всесвітньовідомих музеїв пов'язуються з відповідними країнами, де вони започатковані та є їхніми культурними маркерами.

Музейні заклади системи вищої освіти – окремих сегмент культурного простору України. Такі збірки – відмінне явище, порівняно з аналогами інших форм підпорядкування. Вони є соціальною інституцією, яка формується на базі вищої школи, шляхом накопичення предметів, які використовувалися або продовжують використовуватися у навчальному, дослідницькому процесах або сприяли (сприяють) створенню надихаючого середовища для розвитку студентів. Уже неодноразово піднімалися питання, у тому числі у резолюціях наукових конференцій, про необхідність на законодавчому рівні виділити їх із загальної когорти музеїв, які перебувають у структурі Міністерства освіти і науки України та забезпечити принаймні на юридичному рівні відповідні умови для діяльності.

Упродовж радянського періоду історії, музеї пройшли складний шлях трансформації з обов'язкових структурних підрозділів університетів із відповідним забезпеченням, до збірок на громадських засадах, що значно знизило їхнє реноме. Навчальну місію продовжували виконувати лише музеї природничого профілю, однак їхня кількість становила заледве третину всіх існуючих на той час музеїв. Натомість решта, у рамках дії нормативних документів, прийнятих у вищих ешелонах влади, перетворилися на майданчики ідеологічної пропаганди².

Історіографія музейної справи у середовищі закладів вищої освіти залишається недостатньо вивченою. Попри очевидну актуальність вивчення історичних і теоретичних аспектів функціонування музейного фонду держави, доводиться констатувати відсутність ґрунтовних досліджень з цієї проблеми як в Україні, так і за кордоном. Наукова розробка окремих питань заявленої теми представлена лише в радянській та новітній російській історіографії, яка висвітлює окремі аспекти формування сукупного музейного фонду держави в перші роки більшовицької влади. З огляду на це, у запропонованій розвідці ми спробуємо проаналізувати

етапи розвитку поняття сукупного музейного фонду в Україні, визначити еволюцію його змісту. На сьогодні є окремі розвідки А.Б. Закса³. з історії та оглядами окремих експозицій у матеріалах конференцій. Деякі публікації пов'язані з музейною педагогікою або описом громадських музеїв⁴. Натомість, у вітчизняній історіографії відсутні праці, де був би представлений комплексний погляд на проблему.

Метою статті є вивчення досвіду розбудови та основних напрямів діяльності музеїв при закладах вищої освіти України та зарубіжжя наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

У сучасних історико-музеологічних студіях вже ustalеним є розгляд музею як інституту пам'яті. Таке розуміння пов'язане із зібраннями цінних з соціокультурної точки зору об'єктів – музейних предметів, які є джерелами та ретрансляторами соціальної пам'яті. Сукупність усіх музейних предметів держави становить своєрідний банк національної пам'яті і відіграє істотну роль у формуванні історичної свідомості, загальнолюдських та національно-патріотичних цінностей. З огляду на це у низці країн було впроваджено поняття музейного фонду держави, який підлягає державному регулюванню та захисту.

Музейні заклади системи вищої освіти представляють собою окремих сегмент культурного простору України. За своєю природою такі збірки – цілком відмінне явище, порівняно із аналогами інших форм підпорядкування. Вони являють собою соціальну інституцію, яка формується на базі вищої школи шляхом накопичення предметів, які використовувалися або продовжують використовуватися у навчальному, дослідницькому процесах або сприяли (сприяють) створенню надихаючого середовища для розвитку студентів. Уже неодноразово піднімалися питання, зокрема в резолюціях наукових конференцій, про необхідність на законодавчому рівні виділити їх із загальної когорти музеїв, які перебувають у структурі Міністерства освіти і науки України та забезпечити принаймні на юридичному рівні відповідні умови для діяльності.

Розвиток музейної справи у середовищі вищих навчальних закладів на теренах України тісно пов'язаний зі становленням останніх як явищ культури. Першим вищим навчальним закладом в Україні була Острозька слов'яно-греко-латинська академія, хоча серед науковців до цього часу тривають дискусії, школою якого типу її можна вважати. Залишивши осторонь предмет полеміки, який не є темою даного дослідження, вкажемо, що «це був навчальний заклад т.зв. вільних наук, поділений на дві частини – молодшу і старшу. У молодшій викладались три науки: граматики, риторика і діалектика, а в старшій – чотири: арифметика, геометрія, музика і астрономія.

Незважаючи на те, що серед більш як 30 дисциплін, які викладалися у Києво-Могилянській академії, фігурує низка технічних, що потребували безпосереднього унаочнення (оптика, фізика, гідравліка, механіка й інші), перші відомості про колекцію, яка використовувалася для навчальних та дослідницьких потреб, відносяться до зламу ХVІІІ–ХІХ ст. і стосуються постаті І. Фальковського (ректора 1803–1804 рр.). Викладаючи в основному алгебру, геометрію й астрономію, він створив чудовий, як на той час, природничий кабінет, до якого передав привезеним ним із-за кордону прилади: астролябію, телескоп, барометри, схеми Коперніка тощо⁵.

Більшість дослідників стверджують, що процес формування музею як окремої установи, орієнтованої на отримання реального знання, установи, здатної виконувати освітні та виховні функції, нерозривно пов'язаний із загальним розвитком ідеології Просвітництва в Європі і є невіддільним від процесу виникнення університетської науки і освіти.

Саме в університетах з'являються перші колекції наукового характеру, встановлюються тісні зв'язки музеїв із конкретними галузями знання. Саме в університетах музеї перетворилися на храми науки, а наука міцно ввійшла в царину музейної діяльності, впливаючи як на організаційну структуру музеїв, так і на принципи комплектування музейного зібрання,

його вивчення, класифікацію та принципи експонування. Інакше кажучи, лише коли музейні колекції починають формуватися і використовуватися в межах університетської освіти і науки, поняття «музей» починає набувати сучасного семантичного значення з обов'язковими характеристиками достовірності й науковості. Університет поєднав музейний предмет і наукові знання, навчив їх взаємодіяти не лише задля збереження історичної пам'яті, а й для отримання нових знань⁶.

Після трьох поділів Речі Посполитої, коли українські землі опинилися у складі Російської та Австрійської (згодом – Австро-Угорської) імперій, розвиток музейної справи пішов окремими напрямками, які в той же час мали низку спільних рис. На теренах підросійської України діяльність вузівських музеїв визначали Університетські Статути дореволюційної Росії (1804 р., 1835 р., 1863 р., 1884 р.), які на законодавчому рівні забезпечували місце університетських музеїв у структурі ЗВО, обов'язковість їх створення як навчального та дослідницького плацдарму для студентів і таким чином здійснювали дієвий вплив на розвиток музейної мережі, її фінансування, матеріально-технічне та кадрове забезпечення⁷.

У межах України, за часів Російської імперії, перші університетські музеї виникають одночасно із ЗВО. Вони діють і фінансуються за рахунок державної казни, відповідно до загальноросійських університетських статутів. Потрібно зазначити, що всі університетські статути дореволюційної Росії (1804–1835 рр., 1863–1884 рр.) обов'язково наказували створити конкретні кабінети і музеї, визначали їхнє фінансування, матеріально-технічне та кадрове забезпечення, чим дієво впливали на рівень освіти, а також – на формування й розвиток музейної мережі Російської імперії. Також Статути регламентували роботу університетських музеїв. Керівництво такими підрозділами покладалося на завідуючих, які підпорядковувалися спеціальним постановам Ради університету. Кожен музей забезпечувався окремим кошторисом за рахунок державних коштів, як на поточні витрати музею (від дров до канцтоварів), так і на закупівлю нових експонатів і колекцій. Більшість перших університетських музеїв формувалась із змішаним складом колекцій, які поступово, узгоджуючись із розвитком науки і відкриттям нових кафедр, розмежовувались за окремими галузями знань і профільним групам. У кожному ЗВО діяли одночасно кілька музеїв природознавчого, гуманітарного або технічного спрямування⁸.

З 5 листопада 1804 р. за єдиним законом розпочали здійснювати свою діяльність Московський, Казанський університети та Харківський університет, який тільки готувався прийняти своїх перших студентів і формував для цього відповідну базу. Перший Університетський Статут був найбільш прогресивним для розвитку музеїв у структурі ЗВО. Згідно з документом, університети мали проводити дослідження і поширювати наукові знання. Великою мірою це вдавалося робити із використанням музеїв і кабінетів музейного типу. Статут передбачав створення таких допоміжних підрозділів, як фізичний кабінет, кабінет природничої історії, анатомічний театр, хімічна лабораторія та мінеральний кабінет. Поповненням та збереженням колекцій курувала рада ЗВО. В університетах відразу склалася практика керівництва музеями, як правило, ординарними професорами, які мали вчене звання доктора наук. Внутрішнім облаштуванням музеїв займалися «наглядачі» (зберігачі) також із числа професорів, які були зобов'язані підтримувати фонди в належному порядку, мати точні описи зібрань тощо⁹.

Створення навчальних кабінетів і музеїв у Харківському університеті відбувалося завдяки злагодженим діям та зусиллям його засновника В. Каразіна та попечителя Харківського учбового округу графа С. Потоцького. У 1804 р. було закладено ботанічний сад. У цьому ж році В. Каразін закупив у Петербурзі колекцію фізичних приладів, започаткувавши фізичний кабінет. Упродовж 1805–1807 рр. було створено природничий (згодом розділений на зоологічний і мінералогічний), технологічний і астрономічний кабінети, а також кабінет природничої історії. Математичний та ботанічний кабінети започатковано у 20-ті рр. XIX ст¹⁰.

У період дії другого Університетського Статуту (1835 р.) у результаті наукової спеціалізації отримали розвиток музеї трьох наукових напрямів: природні (мінералогічні, зоологічні, ботанічні тощо), технічні (моделей тощо), гуманітарні (музеї образотворчих мистецтв і старожитностей тощо). Саме тому Музей образотворчих мистецтв і старожитностей Харківського університету, куди були передані колекції різних кабінетів та багаті етнографічні колекції, був створений у 1837 р., а не раніше, хоча проект першого статуту цього університету передбачав, що одним із його відділів має стати місцева академія мистецтв. З цією метою В.Н. Каразін ще в 1803 р. придбав цінну колекцію гравюр Ф. Аделунга, однак колекція постійно поповнювалася. Її склад був настільки цікавим, що було вирішено офіційно відкрити музей для публіки. Паралельно видано, ймовірно, перші в історії університетських музеїв, правила відвідування¹¹. Однак, тенденція до створення музеїв і кабінетів продовжувалася, в 1848 р. було започатковано агрономічний кабінет.

Приводячи свою діяльність до норм освітнього правового поля, відкритий у 1834 р. Київський університет передбачав у своїй структурі відповідні музеї та кабінети. Основу найстаріших його музеїв – ботанічного, зоологічного, геологічного – складала надходження від Кременецького ліцею і Віленського університету. Так само після передачі у 1834 р. колекцій з Віленського університету, Уманського, Луцького та Почаївського училищ виник нумізматичний кабінет. У день урочистого відкриття до Київського університету надходять археологічні колекції з розкопок стародавнього Києва разом із планами і картами, а до мінералогічного кабінету колекція мінералів й інших експонатів. Зібрання старожитностей університету згодом перетворилося на перший в Києві археологічний музей, що на початку ХХ ст. мав більш як 11 тис. одиниць зберігання¹².

У результаті проведення реформ 60-х рр. ХІХ ст. держава сприяла виникненню у вищих школах музеїв, які відповідали новим науковим напрямкам – палеонтологічних, етнографічних, археологічних тощо. Водночас варто зазначити, що накопичення університетськими музеями мінералогічного та зоологічного профілю палеонтологічних колекцій розпочалося ще в 1830-х рр., однак у 1863 р. ці знахідки ввійшли в склад геологічних музеїв на правах відділу. Пізніше на їх основі стали створюватися самостійні палеонтологічні колекції. Загальний статут Імператорських Російських університетів 1863 р. передбачав наявність низки навчально-допоміжних підрозділів в структурі ЗВО, окрім бібліотеки, ботанічного саду та астрономічної обсерваторії, п'ятнадцяти музеїв та кабінетів різного типу¹³.

Останній Університетський Статут дореволюційної Росії (1884 р.) вніс незначні зміни в структуру ЗВО і їхніх навчально-допоміжних установ, до яких відносилися і музеї. Продовжували засновувати ЗВО і майже у кожному формувалися музейні колекції та створювалися музеї у вже існуючих. Першість серед профілів музеїв, які утворювалися в Російській імперії, тримали геологічні – як результат проведення у країні в 1897 р. Міжнародного геологічного конгресу, хоча власне на українських землях їх було не так багато (геолого-мінералогічна колекція Катеринославського гірничого училища, 1901 р.). Особливо активізувалася діяльність музеїв після появи у 1902 р. нового Положення, згідно з яким, в навчальному процесі більше уваги мало приділятися практичним заняттям. Схожа ситуація була з організацією виставок, коли проведення останніх давало змогу зосередити в одному місці пам'ятки певного профілю, а згодом на їх основі створити музей, як це трапилося у 1902 р. з музеєм етнографії Харківського університету¹⁴.

Музеї університетів на теренах підросійської України іноді створювалися під впливом формування відповідних збірок у профільних російських ЗВО. Так, музей товарознавства у Київському комерційному інституті (1908 р.) почав свою роботу майже паралельно із Музеєм зразків товарів Петербурзького політехнічного інституту. На противагу, музей ґрунтознавства Новоросійського університету, колекція якого почала формуватися у 80-90-ті рр. ХІХ ст., сам

став зразком для організації Музею ґрунтів у Бухаресті. Натомість реакцією на вимогу часу було створення Інженерного музею у 1902 р. зусиллями членів Інженерного гуртка Київського політехнічного інституту¹⁵.

На зламі XIX–XX ст. почали формуватися меморіальні музеї, причому вони створювалися при профільних ЗВО, але для університетів такі музеї впродовж дореволюційного періоду були нехарактерними. Наприклад, у 1899 р. в Миколаївській академії генерального штабу почав діяти музей, присвячений відомому полководцю О.В. Суворову. У 1909 р., з нагоди святкування 100-річчя з дня народження автора «Ревізора» і «Мертвих душ», група професорів Ніжинського історико-філологічного інституту (М.Н. Сперанський, В.І. Резанов, П.О. Заблоцький) організували музей М.В. Гоголя на базі збірки пам'ятних речей літератора, яку почали формувати у стінах навчального закладу освіти, де навчався письменник, ще з середини XIX ст. Проте це була далеко не перша музейна колекція інституту (нині – університету) в Ніжині, адже відомо, що непогана нумізматична колекція і збірки картин і книг сформувалися у місцевій Гімназії вищих наук, а згодом у Фізико-математичному та Юридичному ліцеї ще в першій половині XIX ст. Першим у своєму роді був педагогічний музей Глухівського педагогічного інституту, який почав діяти в 1909 р.¹⁶

Початок Першої світової війни у 1914 р. перервав «золоте століття» функціонування музеїв ЗВО. Ці підрозділи більше не отримували настільки сприятливих умов для розвитку. Перші збірки такого типу, існування яких документально підтверджені, були нагромаджені в Києво-Могилянській академії, однак до нашого часу не збереглися. Університетські Статути XIX ст., які поширювали свою дію на підросійську Україну, обумовили створення низки музеїв у Харківському, Київському та Новоросійському університетах, оскільки забезпечували юридичний і фінансовий аспекти їхньої діяльності. ЗВО півдавстрійської України теж отримували підтримку держави та приватних осіб, що дозволяло їм бути елітними структурними одиницями ЗВО. Велика кількість створених наприкінці XVIII ст. – на початку XX ст. музеїв та колекцій зараз становить цінний фонд культурної спадщини українських вищих шкіл¹⁷.

Загалом, до 1918 р. такої цілісної сукупності націоналізованих цінностей, які належали державі, не існувало. Тому перші роки більшовицької влади – це період вироблення основних підходів до визначення цієї сукупності, формування нормативних засад її функціонування та з'ясування значення в державотворчих процесах. Зауважимо, що це відбувалося на тлі стрімкого розвитку історичних подій, складних соціально-економічних обставин, зміни державно-правової системи.

У цей час в Україні організацією Музейного фонду опікувався Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтв і старовини (ВУКОПМіС), створений у лютому 1919 р. при Наркомосі УСРР. У Києві Музейний фонд не мав пристосованого для своїх потреб приміщення. Його сховища були розкидані у різних частинах міста. Головним серед них вважалося сховище (власне, підвал) при Першому державному музеї. В Одесі Музейний фонд було створено у 1920 р. Одеським комітетом охорони пам'яток мистецтва та старовини. Одне зі сховищ розміщувалося в маєтку графа Толстого¹⁸.

Розробка визначення новоутвореної сукупності культурних цінностей велася і на законодавчому рівні. У червні 1919 р. Наркомосвіти РСФРР підготував проект Декрету про заснування єдиного Державного музейного фонду, який, проте, так і не був прийнятий. Останній у документі визначався так: «Усі твори мистецтва та старовини, а також предмети історико-побутового значення, де б такі не знаходилися – в музеях, церквах, монастирях, у різного роду урядових і громадських установах, у ломбардах, торгових приміщеннях та у приватних осіб – торговців, як у вигляді окремих предметів, так і цілих зібрань на всій протяжності території Російської Федеративної Радянської Республіки, оголошуються надбанням Республіки і утворюють Державний музейний фонд»¹⁹.

З перших років створення сукупного музейного фонду на офіційному рівні він був визнаний загальнодержавною цінністю. Це виписано, зокрема, в процитованому вище декреті. Така ж позиція була представлена і в інших законодавчих актах. Так, у декреті РНК України «Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних цінностей» (1921 р.) у першому ж пункті було визначено, що «всі значні збірки пам'ятників мистецтва та старовини, а також різних речей, які мають цінність для музеїв УРСР, оголошуються всенародним майном...»²⁰. Ця норма, на наш погляд, є основоположною у виокремленні музейного фонду держави. Визнання сукупності музейних предметів та предметів музейного значення державним чи всенародним надбанням дозволяло поширити на них юрисдикцію держави. Тому давало право, з огляду на власні цілі, організувати та розпоряджатися цими цінностями.

У цей період розробка концепції сукупного музейного фонду була започаткована і на науковому рівні. Ця заслуга належить відомому музеєзнавцю, одному з організаторів ВУКОПМіС в Україні, Ф. Шміту. У своїй першій музеєзнавчій роботі (квітень 1919 р.) він наголошував на тому, що всі музейні предмети є загальнодержавною власністю, і вперше в науковій і навчальній літературі використав термін «державний музейний фонд»²¹. Ці погляди знайшли продовження і в другій праці Ф. Шміта (вересень 1928 р.). Зокрема, вчений стверджував, що «музейні речі належать не кожному даному музею, а державі, і складають загальний музейний фонд, яким розпоряджається музейний центр»²². Включення терміну до наукового понятійно-категоріального апарату мало вагоме значення для його закріплення у практиці музейної справи.

Воєнні дії та окупаційний режим завдали величезної шкоди музейним зібранням та їх цілісності. Вже у роки війни, а особливо після неї, ці втрати на державному рівні почали співвідноситися із довоєнним обсягом музейних багатств, що актуалізувало поняття сукупного музейного фонду. У повоєнний час у музейній справі першочергову увагу було звернуто на проблеми відновлення музейних зібрань, їх переінвентаризацію. Через нестачу фінансових та методичних засобів проведення єдиного державного обліку музейних фондів у РФРСР виявилось неможливим. Тому у 1948 р. цей процес був призупинений.

У середині 1960-х рр. було прийнято перший спеціальний нормативний акт, який закріпив у правовому полі поняття «Музейний фонд Союзу РСР» та визначив засади щодо його утворення, організації й використання. Документ конкретизував склад музейного фонду держави, визначив суб'єктів, які відповідали за його збереження та використання. Це дозволило сформулювати необхідну концептуальну основу для нормативно-методичного забезпечення і розвитку музейної справи, а також виробити розуміння сукупного музейного фонду як загальнодержавної цінності. Прийняття Положення про Музейний фонд Союзу РСР мало вагоме значення для впорядкування фондової роботи музеїв. На його основі були затверджені та введені в дію необхідні інструктивні документи.

Загалом, упродовж радянського періоду історії, музеї пройшли складний шлях трансформації із обов'язкових структурних підрозділів ЗВО із відповідним забезпеченням, до збірок на громадських засадах, що значно знизило їхнє реноме. Навчальну місію продовжували виконувати лише музеї природничого профілю, однак їхня кількість становила заледве третину всіх існуючих на той час музеїв. Натомість решта, у рамках дії нормативних документів, прийнятих у вищих ешелонах влади, перетворилися на майданчики ідеологічної пропаганди.

Нова політико-економічна ситуація у роки «перебудови» обумовила кризу та складний процес модифікації музейної сфери. Суспільно-політична «відлига», пом'якшення партійного диктату, відносна свобода слова, утворення різноманітних громадських організацій неминуче вплинули і на університетське життя, адже часто саме науково-педагогічні працівники ЗВО були ковалями тих змін, які відбувалися. Глибинні процеси переосмислення і розбудови

всього суспільного устрою на демократичних засадах не могли не обумовити зміни в механізмах висвітлення історії вищої освіти як елементу минулого; розпочалося переоформлення і перепрофілювання уже діючих музейних установ. У 1990 р. Міністерством культури УРСР було прийнято «Типове положення про музей, що працює на громадських засадах в УРСР». Визначення «громадського музею» в новому документі майже не змінилося, порівняно з Положенням 1978 р., як і статус музеїв ЗВО, які були прирівняні до музеїв, що працюють під безпосереднім керівництвом органів культури, музеїв підприємств та шкільних музеїв.

Після 1991 р. перед музеями ЗВО постали складні завдання модифікації та інтеграції в сучасний український культурний простір, оскільки основні базові завдання радянського періоду, що лежали в основі всіх форм діяльності громадських музеїв і передбачали ідеологічно-агітаційну мету, втратили актуальність. Процес перепрофілювання музеїв, який розпочався ще у другій половині 1980-х рр., набрав обертів, реекспозиції та нові виставки почали базуватися на матеріалах, які висвітлювали маловідомі сторінки історії, які раніше часто були забороненими. Яскравим прикладом є створення музею Степана Бандери у Львівському національному аграрному університеті.

Упродовж 1990-х рр. в Україні при ЗВО утворилося більше 10 історичних музеїв, частина з них – етнографічних, та 4 мистецтвознавчих. До цього переліку входять музейні колекції Центру культурології Вінницького національного технічного університету, народознавчий центр Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, музей етнографії Волині й Полісся Східноєвропейського національного університету ім. Л. Українки, музей текстилю імені Каталіни Полоні Закарпатського угорського інституту ім. Ракоці II та ін.

Зміна освітнього простору, пов'язаного з його перевлаштуванням, згідно з новими засадничими принципами існування в демократичній державі, призвела до появи ЗВО на базі коледжів, інститутів і факультетів та низки вищих шкіл приватної форми власності. Це обумовило тенденцію до створення музеїв історії, оскільки адміністрація установ, які розпочали самостійне життя, намагалася презентувати новий юридичний статус як логічний результат історичного розвитку. Залежно від бачення ректоратом місії музею, його роль серед мережі інших підрозділів відрізнялася, що впливало на поповнення фондів музею, вимоги до керівника, зрештою, і на безпосередній розвиток. Наприклад, після відродження у 1994 р. Острозької академії, ректор І.Д. Пасічник поставив амбіційне завдання глорифікувати історію краю і ЗВО, не остання роль у цьому процесі відводилася музею. Схожа ситуація в меншому масштабі була й у випадку створення народного музею історії Харківської гуманітарної університету «Народна українська академія» В.І. Астаховою.

Іншим аспектом змін, які відбувалися у музейній справі в 1990-х рр., стало те, що в умовах складної фінансової ситуації вищі школи намагалися економити на всіх статтях свого бюджету часто музеї та колекції потрапляли в це число. За таких обставин останні опинялися між молотом і наковальнею, оскільки, з одного боку, зважаючи на неактуальний, з точки зору політичних змін, текстовий матеріал вимагав нагальної реекспозиції музейного простору, а з іншого – музеї вимагали відповідного фінансування, на що адміністрація ЗВО не давала своєї згоди. Через економічну кризу в країні, перша половина 1990-х рр. характеризувалася своєрідним затишшям у музейній справі, коли музеї ЗВО практично не створювалися. Ситуація почала докорінно змінюватися на краще тільки в другій половині останнього десятиліття ХХ ст. У цей період стала проявлятися роль окремих музейних працівників, які робили за покликом серця, які очолювали музей і розвивали його всупереч існуючим обставинам, оскільки робота в музеї, яка проводилася на громадських засадах, у складних 1990-х рр. не особливо приваблювала освітян²³.

Негативно на діяльності музеїв ЗВО в цей час позначилася чинність «Положення про музей при закладі системи Міністерства освіти України» 1997 р., яке закріпило їхній громадський статус і урівняло завдання шкільних музеїв і музеїв ЗВО. Цей документ зіграв злий жарт

із персоналом вказаних підрозділів. Адже, згідно з типовим положенням про музей ЗВО 1984 р., було визначено приналежність документів і матеріалів до державної частини Музейного фонду. Також п. III-4 цього Положення дозволяв ввести на допомогу завідуючому музеєм навчально-допоміжний персонал. Багато «мусейонів», користуючись вказаним документом, змогли вирішити низку проблем: стати структурним підрозділом ЗВО, збільшити кількість персоналу тощо. Саме ці напрацювання 1980-х рр. і були нівельовані наслідками дії Положення 1997 р., коли в умовах економії коштів музеї виводилися із структури вищої школи, ліквідовувалися посади завідуючого (директора) музею, а співробітників переводили на інші посади – інженерів, старших лаборантів, викладачів на 0,5 ставки. Згідно з Наказом № 1282 Міністерства освіти та науки від 6 листопада 2014 р. згаданий нормативний документ втратив чинність. Проте профільне Міністерство не запропонувало альтернативної заміни. На сьогодні введено в дію лише інструкцію, яка регулює діяльність музеїв при закладах середньої освіти дошкільної освіти, загальної, позашкільних та професійно-технічних²⁴.

Сьогодні університетські музеї почали практикувати віртуальні виставки, on-line відвідування чи 3D-тури, зокрема пропонують портативні віртуальні 3D-екскурсії для Android. На вітринах розміщуються QR-коди, які розширюють можливості презентації окремих експонатів. Музейники намагаються осмислити та популяризувати досвід такого роду освіти.

Звичайно, було б добре, якби музеї ЗВО інформаційно підтримували один одного. І певні кроки в цьому плані зроблені. Так, на сайті громадської організації «Спілка ректорів вищих навчальних закладів України» є розділ «музеї ВНЗ», де розміщено інформацію про більше ніж 130 вузівських музеїв. Скупа інформація, але вона надає можливість уявити розмаїття цих музеїв. Звісно, переважають музеї історії, потім – природничо-наукові, археологічні, етнографічні, але є і анатомічні, музеї книги, історії грошей та інші. На жаль, інформація на сайті застаріла, сторінка не оновлюється. Більш інформативними і сучасними є веб-портали «Музейний Портал» та «Музейний простір».

Використання музейних колекцій, що інтегровані в освітній і науковий процеси як база для якісної вищої освіти, стали важливим елементом організації освітнього процесу з використанням предметних засобів і автентичних джерел, підняли рівень університетської освіти, забезпечивши отримання практичних фахових навичок. Музеї в університеті допомагають викладачеві поглиблювати теоретичний виклад лекцій, а музейні фонди є як результатом його наукової діяльності, так і використовуються у дослідницьких цілях. Адже музейні колекції часто формуються і поповнюються внаслідок освітньої й наукової діяльності університетської професури і студентства – з'являються нові наукові напрями й навчальні дисципліни і, відповідно, з'являються нові профілі музеїв. Тобто, музейний предмет в університеті використовується не лише як засіб ілюстрування, а і як джерело знань, об'єкт досліджень, що формує та виховує у студентів спостережливість і навички творчого пошуку. Отже, поєднання співпраці цих двох установ – музею і університету, справило позитивний вплив як на розвиток освітянських практик і методів наукових досліджень, так і на формування та поповнення музейного фонду України.

Отже, протягом останніх десятиліть в європейських країнах змінився погляд на роль музеїв у суспільстві. Музеї розглядаються не лише як сховище артефактів, а як заклади, які можуть надавати широкий спектр послуг, організувати цікаве дозвілля і допомагати уряду реалізувати культурні та соціальні програми. Музеї реалізують освітні програми для школярів і дорослих, сприяючи збереженню національної ідентичності, формуванню толерантності у суспільстві та сприяючи акультурації національних меншин. Для покращення роботи і залучення більшої кількості відвідувачів музеї західних країн широко використовують новітні технології, нові форми подачі експонатів, а також впроваджуються зміни у системі організації музейної справи (музейні асоціації). Поряд із соціальним, музеї роблять значний вклад в економіку своїх країн через культурний туризм та реалізацію різноманітних туристичних

продуктів і послуг. В українських музеях вкрай слабка матеріальна база, що не дозволяє створити відповідну інфраструктуру для більш якісного обслуговування відвідувачів і надання платних послуг. Україна має багату історико-культурну спадщину, однак значна кількість музеїв не використовує свій потенціал повною мірою, не тільки через недостатнє державне фінансування, а й через консервативність поглядів музейних працівників, безініціативність, відсутність зацікавлення і стимулів. На подолання кризи в українському музейному секторі спрямований новий закон «Про музеї», але оскільки закон був прийнятий недавно, поки що важко говорити про його ефективність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ Гайда Л.А. Музей у навчальному закладі. Київ: Шкільний світ 2009. С. 35.
- ² Самоїленко Л. Г. Місія університетського музею і його місце в структурі вищого навчального закладу та у музейній мережі міста (сторінки історії і сучасний стан). *Університетські музеї: європейський досвід та українська практика*: зб. пр. міжнар. наук.-практ. конф. (6-7 жовт. 2011 р., м. Київ) / упор. Л. В. Казанцева. Ніжин : Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2012. С. 342.
- ³ Закс А. Б. Источники по истории музейного дела в СССР (1917–1941). *Очерки истории музейного дела в СССР*. Вып. VI. Москва: Политиздат, 1968. С. 5-53.
- ⁴ Равикович Д. А. Организация музейного дела в годы восстановления народного хозяйства (1921–1926). *Очерки истории музейного дела в СССР*. Вып. VI. Москва: Политиздат, 1968. С. 97-145.
- ⁵ Хиженяк З., Маньківський В. Історія Києво-Могилянської академії. Київ: КМ Академія, 2003. С. 121.
- ⁶ Самоїленко Л. Освіта в музеї та музейна освіта в історії Київського університету. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. 2016. Вип. 4. С. 53.
- ⁷ Хиженяк З., Маньківський В. Вказ. праця. С. 121.
- ⁸ Самоїленко Л. Вказ. праця. С. 53.
- ⁹ Хиженяк З., Маньківський В. Вказ. праця. С. 131.
- ¹⁰ Там само. С. 132.
- ¹¹ Будуйкевич Н. Музей історії Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи* : праці 2-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ: Часів Яр, 2003. С. 120.
- ¹² Там само. С. 121.
- ¹³ Там само. С. 123.
- ¹⁴ Швидько Г. Природничі дослідження і захоплення вченого-мінералога Л.Л. Іванова. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки*. 2012. Вип. 9. С. 60.
- ¹⁵ Там само. С. 62.
- ¹⁶ Там само. С. 64.
- ¹⁷ Муравська С. В. Музеї та колекції вищих навчальних закладів на українських землях (кінець XVII – початок XX ст.). *Праці Центру пам'яткознавства*. 2014. Вип. 25. С. 129.
- ¹⁸ Там само. С. 128.
- ¹⁹ Рябчикова Ф. Формування та еволюція поняття музейний фонд держави. *Краєзнавство*. 2016. № 1-2. С. 197.
- ²⁰ Там само. С. 198.
- ²¹ Там само. С. 199.
- ²² Там само. С. 200.
- ²³ Муравська С. Музейні заклади системи вищої освіти у незалежній Україні. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Серія : Історичні науки. 2018. Вип. 27. С. 158.
- ²⁴ Там само. С. 159.

REFERENCES

- ¹ Hajda L.A. Muzej u navchal'nomu zakladi. Kyiv: Shkil'nyj svit 2009. S. 35.
- ² Samojlenko L.H. Misiiia universytets'koho muzeiu i joho mistse v strukturi vyschoho navchal'noho zakladu ta u muzejnij merezhi mista (storinky istorii i suchasnij stan). *Universytets'ki muzei: ievropejs'kyj dosvid ta ukrains'ka praktyka*: zb. pr. mizhnar. nauk.-prakt. konf. (6-7 zhovt. 2011 r., m. Kyiv) / upor. L. V. Kazantseva. Nizhyn : Vyd-vo NDU imeni Mykoly Hoholia, 2012. S. 342.
- ³ Zaks A.B. Ystochnyky po ystoryy muzejnoho dela v SSSR (1917–1941). Ocherky ystoryy muzejnoho dela v SSSR. Vyp.VI. Moskva: Polytyzdat, 1968. S. 5-53.
- ⁴ Ravykovych D.A. Orhanyzatsyia muzejnoho dela v hody vosstanovlenyia narodnoho khoziajstva (1921–1926). *Ocherky ystoryy muzejnoho dela v SSSR. Vyp.VI*. Moskva: Polytyzdat, 1968. S. 97-145.
- ⁵ Khyzhniak Z., *Man'kivs'kyj V. Istoriiia Kyievo-Mohylians'koi akademii*. Kyiv: KM Akademiia, 2003. S. 121.
- ⁶ Samojlenko L. Osvita v muzei ta muzejna osvita v istorii Kyivs'koho universytetu. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia*. 2016. Vyp. 4. S. 53.
- ⁷ Khyzhniak Z., *Man'kivs'kyj V. Vkaz. pratsia*. S. 121.
- ⁸ Samojlenko L. *Vkaz. pratsia*. S. 53.
- ⁹ Khyzhniak Z., *Man'kivs'kyj V. Vkaz. pratsia*. S. 131.
- ¹⁰ Tam samo. S. 132.
- ¹¹ Budujkevych N. Muzej istorii Ivano-Frankivs'koho natsional'noho tekhnichnoho universytetu nafty i hazu. *Ukrains'kyj tekhnichnyj muzej: istoriiia, dosvid, perspektyvy* : pratsi 2-i Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii. Kyiv: Chasiv Yar, 2003. S. 120.
- ¹² Tam samo. S. 121.
- ¹³ Tam samo. S. 123.
- ¹⁴ Shvyd'ko H. Pryrodnychi doslidzhennia i zakhoplennia vchenoho-mineraloha L.L. Ivanova. *Istoriiia i kul'tura Prydniprov'ia: Nevidomi ta malovidomi storinky*. 2012. Vyp. 9. S. 60.
- ¹⁵ Tam samo. S. 62.
- ¹⁶ Tam samo. S. 64.
- ¹⁷ Muravs'ka S. V. Muzei ta koleksii vyschykh navchal'nykh zakladiv na ukrains'kykh zemliakh (kinets' XVII – pochatok KhKh st.). *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*. 2014. Vyp. 25. S. 129.
- ¹⁸ Tam samo. S. 128.
- ¹⁹ Riabchikova F. Formuvannia ta evoliutsiia poniattia muzejnyj fond derzhavy. *Kraieznavstvo*. 2016. № 1-2. S. 197.
- ²⁰ Tam samo. S. 198.
- ²¹ Tam samo. S. 199.
- ²² Tam samo. S. 200.
- ²³ Muravs'ka S. Muzejni zaklady systemy vyschoi osvity u nezalezhnij Ukraini. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu "Ostroz'ka akademiia". Seriia : Istorychni nauky*. 2018. Vyp. 27. S. 158.
- ²⁴ Tam samo. S. 159.